УДК 821.161.2-94.09

Мажара Н. С.

МЕМУАРИ ЯК ЗАСІБ І РЕЗУЛЬТАТ КУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ МИТЦЯ

У статті проаналізовано основні аспекти культурної ідентифікації митця в контексті написання мемуарів. Увагу зосереджено на правдивості та фактографічності спогадів, які є результатом засвоєння і трансформації мемуаристом попереднього суспільного досвіду.

Ключові слова: *мемуари, культурна ідентифікація, пам'ять.*

В статье проанализированы основные аспекты культурной идентификации автора в контексте написания мемуаров. Внимание сосредоточено на правдивости и фактографичности воспоминаний, которые являются результатом усвоения и трансформации мемуаристом общественного опыта.

Ключевые слова: *мемуары, культурная идентификация, память.*

The subject of the article is main aspects of the cultural identification of the author in the context writing his own memoirs. Special attention is given to the categories of truthfulness and photographic authenticity of memories, which assimilate and transform social experience of the memoirist.

Key words: *memories, the cultural identity, memory.*

Мемуари як своєрідний метажанр репрезентують постійний закон оновлення мистецтва – вихід у позажанровість, спричинений прагненням митця подолати умовно-літературний простір шляхом опанування загальнокультурного.

На думку О. Галича, «справжня документалістика, створена пером великого майстра літератури, у переломну добу утвердження молодої Української держави в світі, набуває величезного звучання, як специфічний, а іноді й мужній документ певної епохи…» [4, с. 5].

Наприкінці XX – на початку XXI століття художньо-документальна література набула максимальних можливостей для оприлюднення. Про це свідчить зростаюча кількість творів, якими захоплюються і науковці, і пересічні читачі. Надзвичайна гнучкість і свобода у вираженні думок, відсутність чітких канонів, трансформація фактографічних і документальних матеріалів, а також пришвидшений хід історії – все це створило вигідні умови для розвитку мемуаристики, тяжіння письменників до різних жанрів якої пояснюється намаганням віднайти власні форми для особистісної ідентифікації.

В умовах сьогочасного стрімкого розвитку документалістики актуальним нам видається розгляд мемуарів не лише в традиційному літературознавчому, а й у соціально-культурному аспекті. Це пов'язано з тим, що відповіді на питання щодо сенсу людського існування, шляхів пізнання світу та його культурно-історичних перетворень у процесі практичної і творчої діяльності людства прагне віднайти й література «non fiction» як одна із форм вираження суспільної свідомості.

У цій розвідці спробуємо окреслити принципові положення, які дозволяють наблизитися до ідентифікації постаті мемуариста крізь призму культурної рецепції.

У мемуарах стикаються і трансформуються досвіди різних часів та поколінь, постають незнані досі факти історії, суспільного життя. Саме ці аспекти практики мемуарної діяльності, надають підстави розглядати її як продукт і наукового, і художнього мислення та сприяють виокремленню мемуарів як літературно-документальної форми вираження, як наджанру, в якому авторська суб'єктивність домінує над об'єктивним завданням аналізувати та пояснювати прочитання.

Як «важливий складник будь-якого національного літературного процесу», «скарбницю пам'яті, ретроспективного автентичного знання про епоху, постаті, події та явища», «суб'єктивну за своєю природою», що «забезпечує можливість встановлення правди, осягнення об'єктивного змісту історії» характеризує мемуаристику Т. Гажа [3, с. 2].

Правдивість, фактографічність, і поряд із цим щирість викладених думок і почуттів у вимірі часу викликає інтерес, захоплення, іноді невдоволення, сумніви, однак ніколи й нікого не залишає байдужим до минулого та незацікавленим у сьогоденні.

Протягом усього існування людства спогади виконували низку важливих функцій: комунікаційну, інформаційну, сповідальну, пояснювальну, полемічну, естетичну тощо та завжди були історією чийогось далекого минулого. Як зазначав А. Тартаковський:

«Мемуари є не лише носієм історичної пам'яті, а й своєрідним засобом «духовної наступності поколінь» і показником рівня цивілізованості суспільства, його свідомого ставлення до свого минулого, та, у такий спосіб, до свого існування взагалі» [10, с. 43].

Митці, подаючи рецепцію епохальних змін відображали не лише явища літературно-мистецького життя, постаті своїх сучасників – письменників, драматургів, акторів, художників тощо, а й торкалися подій, які докорінно змінювали духовне життя народу, починаючи від прийняття християнства, руйнування козацької Січі, кріпацтва, революцій, гніту інших імперій, тоталітарного сталінського режиму, політичних репресій та закінчуючи світовими війнами.

Загальновідомим є той факт, що первісно мемуаристика сприймалася як певний масив літератури, котрий розглядали в загальному чи груповому контекстах відповідно до сфер діяльності авторів споминів.

Завдяки поступовому усвідомленню художньо-документальної літератури як певного соціокультурного явища й інтелектуального продукту людство підійшло у своєму розвитку до осягнення цінності особистості, а митець, описуючи дійсність, почав прямо й відверто висловлювати власні думки, розповідати про події особистого та суспільного життя на тлі доби. «Людина завжди відчувала потребу якось відобразити емпірію свого існування, і тому в окремих епохальних стилях наявні різні ознаки реального. Але існують вони у розрізненому вигляді та щоразу підпорядковані цілісному пізнанню світу…», – стверджувала Л. Гінзбург [5, с. 10].

На нашу думку, осягнення дійсності та культурна ідентифікація ведеться мемуаристом вибірково, цілеспрямовано. Він пізнає не всю дійсність взагалі, а лише певні її явища. Таким постає Г. Костюк у своїй дилогії «Зустрічі і прощання»: «Я ніби жартую з життям. Мені минає 81-й рік, а я сідаю писати спогади. Це зухвальство старої людини, скаже дехто. < ... > Але зухвальство не навмисне. Воно зумовлене обставинами мого життя. Їх (обставин) було чимало. За ними я тужу все своє життя. < ... > З власної і не власної волі я пізнав перехрестя і злами буремної доби, пізнав людське і диявольське, добро і зло…» [8, с. 23]. Як справжній мемуарист, він прагне створити переконливий твір, уникнути сумнівних фактів, які б неправильно витлумачили сучасну йому добу. Науковець оповідає про те, що пройшло крізь призму особистого досвіду, сприйняття життя. Він пише «про себе» тільки в тій мірі, наскільки необхідним є його «авторське всезнання». У цьому й полягає його правда як митця.

Кожен автор безперечно прагне самовизначення, осягнення істинності людського буття, переоцінки моральних і культурних засад суспільного життя. Найдорожчими для будь-якого мемуариста є саме спогади. Минуле, може бути як використаним ним і становитиме собою сферу спогадової спадщини, зберігаючись у нотатках, записниках, щоденниках тощо, так і навпаки – залишитися лише у вимірі його думок та пам'яті.

Для мемуаристів характерною є традиційна модель відображення часу, коли описуються різні вікові періоди життя автора – дитинство, юність, зрілість. Вони відтворюються з його пам'яті повністю або частково та сприяють організації оповіді за певною хронологією, доповнюючись при цьому різноманітними коментарями, відступами, міркуваннями. Основним завданням кожного митця при цьому є прагнення віднайти в пам'яті свій культурний початок, усвідомитися у певній точці відліку свого життя як свідомого представника суспільства і розповісти про пережите.

Цей аспект часто реалізується і через пошук першоджерел становлення власної особистості, репрезентації родоводу через пам'ять пращурів, розкриття народного менталітету. Так, із мемуарів Б. Бойчука «Спомини в біографії» постають образи його батьків (Марії і Миколи), двох сестер (Гані та Стефки) і братів (Михайла й Романа), а також дідів і бабусь, які «поряд з природою, велике враження зробили в дитинстві й ранній юності» на митця [2, с. 6].

Працюючи над спогадами, автор вкладає у текст все своє попереднє життя: як він прожив його, що побачив і пізнав, що корисного для народу та Батьківщини зробив як громадянин – все це має далеко не другорядне значення.

Кожен момент у спогадовій літературі постає як реакція та рецепція автора на події, що відбулися у суспільному житті. З їх хаосу та потоку мемуарист обирає та комбінує елементи найбільш цінні та придатні для ситуацій, у яких він опинявся – суспільних, професійних, побутових, емоційних тощо, орієнованих на загальні норми та ідеали. Митець проходить через низку культурних образів, орієнтованих на загальні норми та ідеали. Іноді автор намагається заповнити прогалини у відтворенні – підправити, динамізувати, договорити.

Необхідність відбору життєвого матеріалу диктується законами пізнання та спроможностями пам'яті людини. Свідоме чи несвідоме порушення цих законів призводить до хаотичності вражень, знань та фактично обертається незнанням.

Універсальністю мислення та відстоюванням власної культурної концепції особистості й долі народу, опозиційної численним «ворожим» характеризуються «Нотатники» Є. Маланюка. В них автор крізь призму індивідуального пізнає загальноісторичне, крок за кроком розкриває хід культурно-мистецького та суспільного життя в еміграції та «на материковій Україні»: «Цей нарід хворий на **рак** ментальности, що висисає всі національні сили і свої, і тих, що знайшлися в границях його влади» [6, с. 36]; «Я кажу (до мого народу): … Мусиш бути собою, ц.т. не калікою, а собою – здоровим, природним, повним, не щербатим» [6, с. 55]; «Переборення всілякої літератури в українство – ось завдання дня»; «Сліпого діда юний поводир – це символ нашої історії»; «В дійсності ж національна свідомість – це своєрідна пульсація крові, це серце, а не голова. Нац[іональну] свідомість можна обдурити, але ніколи не можна «прищепити» чи «вмовити» [6, с. 59].

Діяльність мемуариста потребує і різноманітності форм, стилістичного вирішення та зумовлена соціально-естетичними потребами певної доби й закономірностями літературного процесу. Культурна ідентифікація митця починається із самопізнання, щоб у подальшому створювати правдиву рецепцію своїх сучасників.

У нотатках Маланюка, як і в будь-якому жанрі мемуарів – реальний герой, реальна ситуація, час і місце дії. Автор точно передає все, що відбувається, акцентуючи при цьому на власній мистецькій ідентифікації на тлі тогочасної соцреалістичної літератури: «Новочасна література – то жалісний струхнявілий катафалк з загальників, акростихів, оздобок… його навіть черва не хоче точити», «Література ся безконечно більше є мертва ніж сама смерть» [6, с. 51].

Мемуарист може вдаватися до осмислення подій не лише індивідуальної, а й колективної ваги, описувати свій досвід переживання історичних подій, та все ж і тоді матимемо не портрет доби, а портрет конкретної особи у відповідному часовому інтер'єрі з зображенням загальних тенденції епохи.

Так, у книзі мемуарів «Київські неокласики» (упорядник В. Агеєва) крізь призму спогадової рецепції відомий український історик Н. Полонська-Василенко зазначає: «На власному прикладі хочу показати, чим було тодішнє життя… Страшним був занепад людської душі. Видатні вчені і громадські діячі мусили зосереджувати свою увагу на жалюгідному вегетуванні. Рівень інтересів знижався до рівня зацікавлень базарних перекупок, і дуже тяжко було знайти людину, яка вміла стоїчно переносити жах життя і зберігати потреби духовного. До таких людей належав М. К. Зеров…» [7, с. 178-179].

Власне сама авторка цих споминів, будучи у 20-х роках XX ст. викладачем Вищих жіночих курсів, ідентифікує себе як представницю інтелігенції, що існувала лише завдяки ентузіазму та незважаючи на негаразди, прагнула виконувати свій обов'язок перед суспільством і вітчизняною наукою: «Академія наук конала. В холодних, неопалених залах, у пальто, у шапках, у шарфах сиділи вчені і писали своє на шматках пакувального паперу… Платні вченим не видавали місяцями…» [7, с. 176].

Суб'єктивне осмислення персоналій сучасників автори спогадів зазвичай здійснюють за законами людської пам'яті із залученням справжніх документів своєї доби, котрі відображають і важливі громадсько-політичні процеси. Мемуарист не лише розкриває та відроджує значні хронологічні періоди культурного життя народу, а й розкриває його ментальність, побут, своєрідність світосприйняття.

Мемуари обов'язково моделюють як їх автора, так і його сучасників, залежно від соціального типу, ролі та громадянських позицій у суспільстві. В процесі свого культурного становлення людина в якийсь момент орієнтується на той чи інший ідеальний образ, вже існуючий у суспільній свідомості.

Долі людей, що постають з мемуарів, є різними: трагічними та смішними, прекрасними та потворними, загадковими тощо. Ціла галерея портретів митців другої половини XX століття: Ю. Лавріненка, Ю. Шереха, Г. Костюка, І. Кошелівця, Т. Осьмачки, Є. Маланюка, О. Стефановича, В. Барки, Б. Кравціва, Д. Павличка, І. Драча, С. Кюніца, Д. Ігнатова, М. Воробйова, Г. Кочура, Й. Гірняка, образи яких репрезентують майже півстолітню атмосферу літературно-мистецького життя української діаспори у США постає перед читачем на сторінках «Споминів в біографії» Б. Бойчука [2]. Ця праця є не лише цінним джерелом біографічних фактів, а й віддзеркаленням його душі, що розкривається через суб'єктивне бачення ним інших людей, їх характеристики, які крім пізнавального значення дуже показові. Вони відображають свідоме прагнення автора віднести себе до середовища цих осіб, наголосити на своїй приналежності до зображуваної доби.

У жанрах мемуарів можна простежити не лише трансформацію уявлень про людину, а й розгляд питань співвідношення пам'яті про певні події, проблем забуття та відродження певних аспектів культурно-мистецького життя. Так, Б. Бойчук ретельно відтворює становлення Нью-Йоркської групи оскільки вважає, що «в літературознавстві заіснувало багато плутанини» з приводу її виникнення. Він намагається «вставити в цьому місці спрощену хронологію народження і розвитку НЙГ», акцентуючи увагу на фактах: «1953 – Десь наприкінці цього року я зустрівся з Юрієм Тарнавським. < ... > Цю зустріч насправді треба вважати початком Нью-Йоркської Групи, засновниками якої були саме ми» [2, с. 37].

Мемуари обов'язково моделюють людину по-різному – залежно від соціального стану, професійної приналежності, динамізму та характеру подій, що відбулися у суспільному житті.

Спогади характеризуються співмірністю особистого з громадським, із драматичними колізіями конфронтації старого й нового у сфері суспільного буття і свідомості. Естетичне й семантичне поле мемуарів надзвичайно розширює їх інтертекстуальність. В одному випадку митець проектує архетипову ситуацію, яка має відношення до первісних джерел, в іншому – сягає лише певного нетривалого часового проміжку або цілої епохи життя народу. Саме категорія пам'яті пов'язує минуле особистості з її теперішнім і майбутнім та є важливим пізнавальним фактором, завдяки якому кожне покоління передає свої знання наступному.

Втрата історичної та етногенетичної пам'яті може призвести до катастрофічних наслідків, яких намагався уникнути і відомий мемуарист Г. Костюк.

Як людину і науковця, з-поміж інших його вирізняло те, що він не міг легковажно ставитися до занепаду української культури. Добре розуміючи всю суперечливість своєї доби – жодна людина, організація не виявляли найменшого зацікавлення долею спадщини одного зі знакових українських митців слова В. Винниченка, – він щиро перейнявся вирішенням цього болючого питання: «Ідея рятування Винниченкового архіву важким каменем лягла на мою душу» [9, с. 256].

Мемуарист слідував власній логіці розуміння долі письменника. Вражений побаченим у маєтку В. Винниченка «Закуток», він розмірковує: «Де, в якого культурного народу ми щось подібне знайдемо?

Ні, все це мусить бути збережено. Інакше ми допустимося злочину перед нашим народом» [9, с. 263].

Сучасне переосмислення культурно-мистецьких процесів у вимірі української мемуаристики сприяє відкриттю та вивченню раніше заборонених подій, явищ, соціальних процесів.

Одним із таких аспектів, що становить цінність для дослідників літературного процесу 20-30-х років XX століття, насамперед через розкриття найцікавіших та водночас найтрагічніших його сторінок є вже згадувана книга спогадів «Київські неокласики». Перед нами постають невідомі моменти із життя і творчості «грона п'ятірного нездоланих співців»: М. Зерова, М. Драй-Хмари, М. Рильського, П. Филиповича та О. Бургардта [7, с. 54]. Це були по-європейськи освічені люди, представники тогочасної української інтелігенції, що репрезентували одну з найяскравіших сторінок української культури.

На особливу увагу науковців заслуговують вміщені в книзі мемуари О. Бургардта, в яких він акцентує, що неокласики «не були гуртком», а навпаки – «протестували проти гуртківства», а мистецтва вчилися у «поетів, що твори їхні давно визнано за класичні; звідси прагнення до досконалості…» [7, с. 33].

Він також звертає увагу на велике культурно-мистецьке завдання, що стояло перед ними: «очистити авгієві стайні української літератури. А були вони засмічені так, що тільки гірськими потоками можна було все те сміття виполоскати» [7, с. 19]. Митець вважає, що реалізувати це поетам не вдалося, оскільки «були придушені, а почасти розчавлені лавиною бруду і навалою реакційної черні…» [7, с. 19].

На нашу думку, документальність мемуарів О. Бургардта допомагає нам глибше зрозуміти трагедію неокласиків, наочніше відчути їхню значимість для своєї епохи через відтворення ним фактів минулого, окреслення провідних політичних і культурних тенденцій.

Про утиски української інтелігенції дізнаємося також зі спогадів брата одного з неокласиків – О. Филиповича: «Почалися жахливі тридцяті роки. … Картина різко змінилася. Большевицька влада повністю відмовилася від попереднього курсу своєї політики і знов удалася до брутальних метод насильства і терору» [7, с. 153-154], «В кожному національно свідомому українцеві влада вбачала «потенціального ворога», і досить було незначного приводу, щоб запідозрена в чомусь людина зникала в казематах ҐПУ» [7, с. 137], «Братова муза в цей час замовкає. … І він, і М. К. Зеров відчували свою приреченість. Вони знали, що рано чи пізно черга дійде і до них, і «чорний ворон» забере їх туди, звідки немає вороття. Так воно і сталося. В 1935 році …» [7, с. 154-155].

Незважаючи на те, що вміщені у книзі мемуари різні за обсягом і якістю, кожен спогад по-своєму допомагає відновити певну структуру доби «розстріляного відродження». Озираючись у минуле на ці трагічні події, Н. Полонська-Василенко фактографічно доповнює спогади О. Бургардта та О. Филиповича, констатуючи: «Брутальна і жорстока совєтська влада, < ... >, за один рік «вивела в расход», < ... >, трьох поетів, якими могла б пишатися кожна країна, кожен народ. На тлі масового нищення культурних людей і культурних цінностей ці три смерті все-таки справили дуже пригноблиге враження і викликали гострий біль» [7, с. 194].

Яскраво риторичним є питання, поставлене наприкінці спогадів О. Бургардта, що підтверджує вищезазначене та передає його біль через трагічну долю своїх колег по перу: «Защо ці висококультурні люди мусили каторжанами закінчити життя своє в нелюдських умовинах?», відповідь на нього він дає наступним запитанням – «Невже тільки за те, що були вони людьми талановитими, що належали до української нації?» [7, с. 64].

Дуже часто мемуари виникають у результаті тривалого самоаналізу, роздумів про життя на самоті, як спосіб самовилікувати, полегшити душу. У записах можемо знайти мотивацію внутрішнього монологу мемуариста, котрий може як залишатися вірним класичній композиції щодо хронотопу, так і майстерно випробовувати часові зрушення, переставляти часові шари, використовувати інверсію, пропуски, ретроспекцію тощо.

У вимірі сучасності чимало читачів, знайомлячись зі спогадовою літературою, отримують задоволення через пізнання невідомих сторінок історії свого народу, особистісних сторінок життя співвітчизників, колег тощо. Для такої аудиторії в нагоді стануть спогади Ю. Андруховича у «замість романі» «Таємниця», який також є своєрідною інтерпретацією минулого крізь призму авторського світобачення [1].

Автор свої спогади збагачує вимислом, своєрідними алюзіями, суміщенням часових пластів, націленістю на особистісну оповідь про факти. Вдаючись до часових зсувів, пересуваючись просторовими та часовими у процесі довгих розмов із загадковим німецьким журналістом, автор вибудовує простір для своє пам'яті – ностальгійно повертається до дитинства, юності, аналізує лише те, що в момент інтерв'ю приходить на згадку.

Через своєрідний спогадовий пласт Ю. Андрухович подає епохальні образи радянської та пострадянської доби України ідентифікуючи в них власне життя і світосприйняття: « < ... > за всі останні роки, надто ж починаючи 89-м, ми вже звикли з усього дерти лаха < ... > загалом це присмеркове вглядання у принишклу, нічого не мовлячу країну було досить сумовитим» [1, с. 330-331].

Таким чином, мемуаристика є наслідком не лише потреб суспільства, а й результатом засвоєння і трансформації мемуаристом попереднього досвіду, що забезпечує процес комунікації між поколіннями. Створені засобами фіксації минулого спогади перетворюються не тільки на цінний шедевр мемуаристики, а й на своєрідний культурний феномен, а митці при цьому постають як особливі носії культурних цінностей суспільства, які при створенні спогадової літератури орієнтуються на реалістичність, властивості своєї пам'яті, розуміння людини як продукту соціального середовища, зосереджуються на питаннях взаємин людини і суспільства. Ці аспекти заслуговують на всебічне вивчення з огляду як на їх художньо-естетичну, так і історико-культурну вартість.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрухович Ю. Таємниця. Замість роману / Юрій Андрухович. – Харків : Фоліо, 2009. – 478 с.
2. Бойчук Б. Спомини в біографії / Богдан Бойчук. – К. : Факт, 2003. – 200 с. (Серія «Українські мемуари»).
3. Гажа Т. П. Українська літературна мемуаристика другої половини ХХ століття: становлення об'єктивного і суб'єктивного типів : автореф. дис. … канд. філол. наук : 10.01.01. / Тетяна Павлівна Гажа. – Харків, 2006. – 19 с.
4. Галич О. А. Українська документалістика на зламі тисячоліть: специфіка, ґенеза, перспективи : [монографія] / О. А. Галич. – Луганськ : Знання, 2001. – 246 с.
5. Гинзбург Л. Литература в поисках реальности : Статьи. Эссе. Заметки / Л. Гинзбург. – Л. : Сов. писатель, 1987. – 400 с.
6. Євген Маланюк. Нотатники (1936-1938) : Документально-художнє видання / [біогр. нарис, вступ. статті, підг. текстів, упоряд. та прим. Л. Куценка]. – К. : Темпора, 2008. – 336 с.
7. Київські неокласики / [упоряд. В. Агеєва]. – К. : Факт, 2003. – 352 с. – (Серія «Українські мемуари»).
8. Костюк Г. Зустрічі і прощання: Спогади у двох книгах / Григорій Костюк ; [передм. М. Жулинського]. – К. : Смолоскип, 2008. – Кн. 1. – 720 с.
9. Костюк Г. Зустрічі і прощання: Спогади у двох книгах / Григорій Костюк. – К. : Смолоскип, 2008. – Кн. 2. – 512 с.
10. Тартаковский А. Г. Мемуары как феномен культуры / А. Г. Тартаковский // Вопросы литературы. – 1999. – № 1. – С. 35–55.

© Мажара Н. С., 2012

Дата надходження статті до редколегії 04.05.2012 р.